

nieuwsbrief

vereniging voor de geschiedenis van de ruimtelijke planning

3^e jaargang '85

2

770.9

nieuwsbrief

vereniging voor de geschiedenis van de ruimtelijke planning

redactie :
Gerrie Andela
Theo Siraa
Ed Taverne
Michiel Wagenaar

redactieadres :
Instituut voor
Kunstgeschiedenis
Oude Boteringe-
straat 31
9712 GG Groningen
050-115406

verschijnt :
4x per jaar

abonnementen :
Jaarabonnement

F 15,-

Dit bedrag over-
maken t.n.v.

N.V.G.R.Pl.

Vogelenzangseweg 22
2111 HR Aerdenhout
giro 3375892

3^e jaargang '85

2

LEGAAT P. DE PATER
Subfaculteit Planologie en Demografie
U.V.A.

- p. 2 Dr. B. de Pater: Relaties tussen samenleving,
ruimte en natuur in veranderende regionale
kaders
- p. 14 Boekbespreking
G. van Kesteren: Streekplanning in Noord-
Nederland 1902-1943
- p. 20 Publikaties

Belangrijk in het planningsdenken is de ideevorming omtrent de relatie tussen mens en maatschappij enerzijds en natuur en ruimte anderzijds. De Pater plaatst deze relatie in een historisch perspectief en gaat in op de veranderde conceptie van het begrip regio.

Dr. De Pater is recentelijk gepromoveerd op het proefschrift "Ruimtelijke en temporele begrippen in de sociale geografie". Hij is verbonden als sociaal-geograaf aan de R.U. Utrecht.

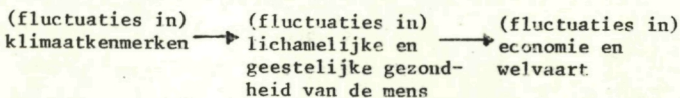
RELATIES TUSSEN SAMENLEVING, RUIMTE EN NATUUR IN VERANDERENDE
REGIONALE KADERS

Ben de Pater *

Een aloud thema van theologische, filosofische en wetenschappelijke reflectie is het netwerk van relaties dat bestaat tussen mens en maatschappij enerzijds en natuur (in ecologische zin van fysisch milieu) en ruimte (in geometrische zin van uitgestrektheid) anderzijds. De relaties zijn wisselend gedacht als causaal of functioneel, eenzijdig of tweezijdig, conflictueus of harmonisch, stabiel of veranderlijk. Enkele facetten van het denken over de betrekkingen tussen mens(elijke groep) en omgeving, alsmede de verhouding tot de ruimtelijke planning, zal ik belichten. Ik begin met enkele opmerkingen over de geschiedenis van dit denken, om vervolgens één aspect nader uit te werken, te weten de veranderende (ideeën over) regio's als territoriale kaders waarin deze relaties gestalte krijgen.

Historische notities over het mens-omgeving denken

Tot in de negentiende eeuw zijn de ideeën over de verhouding mens-natuur overwegend speculatief en filosofisch van aard en bijgevolg sterk gekleurd door a priori ingenomen en soms niet eens bewust gerealiseerde mens- en wereldbeelden¹. Zo heeft sinds de Grieks-Romeinse oudheid, in wisselende constellaties van aanvaarding en afwijzing, de idee bestaan dat de mens werd gedetermineerd door klimaat, reliëf, bodem en/of temperatuur. De bijbehorende achtergrondaanname was dat de mens passief en afhankelijk was, een gevangene van de hem omringende natuur. Deze gedachte heeft tot in de twintigste eeuw haar aanhangers gehad. Voor Elsworth Huntington bijvoorbeeld is het tot een idee fixe geworden. In onder andere zijn Mainsprings of Civilization (1945) verdedigde deze Amerikaanse geograaf de volgende redenering:

* Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Tekst van een lezing gehouden op 22 mei 1985 voor de Vereniging voor de Geschiedenis van de Ruimtelijke Planning.

Een groot deel van zijn leven heeft hij besteed aan het verzamelen van en het berekenen van correlaties tussen vele duizenden cijfers om bijvoorbeeld de causale relaties tussen electriciteit in de lucht en beurskoersen, de groei van sequoiabomen en nationaal inkomen, de jaartemperatuur en 'sexuele extravagaties' aan te tonen².

Religieus gefundeerd is het denkbeeld dat de aarde een door God geschapen huis is, waarvan de mens huisbewaarder is. Deze uit de middeleeuwen daterende visie hield een respectvolle houding in ten opzichte van de natuur. Zo werd mijnbouw wel gezien als een ontoelaatbare aantasting van Gods schepping³. Begrijpelijk is dat zo'n visie het ontstaan van een mercantilistische en vroeg-kapitalistische samenleving vertraagt. De in de renaissance opkomende waardering voor de idee van de (westerse) mens als een actieve, dominerende actor die de geografische omgeving exploreert, exploiteert en omvormt is niet alleen toe te schrijven aan een veranderend mens- en wereldbeeld, maar ook aan politiek-economische ontwikkelingen⁴.

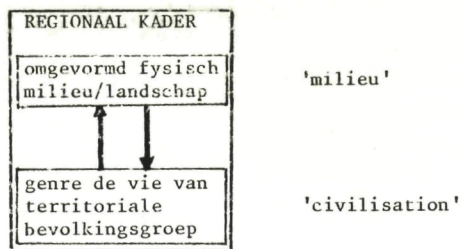
Toch verdwijnt de eerstgenoemde visie van de mens gedetermineerd door zijn omgeving niet⁵. Dit hangt samen met het mechanistische wereldbeeld maar ook, wederom, met politieke en economische belangen. Dit laatste is vooral aantoonbaar wanneer een onderscheid wordt gemaakt tussen volkeren die zich in zekere mate bevrijd hebben van de dwingende natuur en zij die daarin (nog) niet geslaagd zijn. Vanuit dit ongelijkheidsperspectief mogen of moeten zelfs 'raumbezwingende' volkeren domineren over 'raumgebundene' volkeren (de termen zijn afkomstig uit de Duitse geografie). Een sprekend voorbeeld is te vinden in het boek Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java (1854) van de Duits-Nederlandse natuuronderzoeker F.W. Junghuhn. Hij huldigt de gedachte dat "het karakter van een volk, zijn zeden, gewoonten en gebruiken voor het grootste gedeelte afhankelijk zijn van het eigenaardige karakter der natuur, waarin de mensch leeft" (p.179). Dit geldt vooral voor volkeren "op een lagere trap van ontwikkeling", bijvoorbeeld het Javaanse, dat door de Javaanse natuur tot "onderwerping, geduld, gehoorzaamheid" zou worden gedwongen. Het gevolg hiervan is dat het

zich niet zelf kan regeren, maar dat het bestuurd moet worden door een volk als het Nederlandse dat "reeds tot een hooger trap van ontwikkeling is gestegen" (p.208-09). Aldus wordt kolonialisme 'wetenschappelijk' (maar in feite ideologisch, want gekoppeld aan belangen) gefundeerd en gerechtvaardigd.

Monocausaal fysisch-deterministisch denken - de mens als product van de natuur - is tot in de eerste denia van deze eeuw in de geografie aanwijsbaar. Ook toen al vond de idee van een wederkerige relatie tussen mens en natuur echter meer aanhang. Vooral Franse geografen en, in navolging van hen, Nederlandse geografen hebben hun discipline omschreven als de wetenschap van de wederzijdse betrekkingen tussen de menselijke groep en de natuurlijke omgeving van haar woonplaats. De natuur biedt de mens mogelijkheden - toegegeven: stelt ook beperkingen - om een bestaan op te bouwen; de mens kiest welke van de mogelijkheden hij zal benutten. De keuze wordt bepaald door het genre de vie, de streekgebonden in nauwe relatie met het fysische milieu gevormde en in gewoonten en tradities verankerde bestaanswijze van een territoriale bevolkingsgroep. Empirische studies van deze Frans-Nederlandse ecologische geografie zijn regionaal van aard: immers binnen welomschreven en afgebakende regio's kunnen de interrelaties tussen 'milieu' en 'civilisation' het best bestudeerd worden (zie figuur 1)⁶.

Ook Duitse en Amerikaanse geografen hebben talloze regionale monografieën vervaardigd. Hun uitgangspunt was echter niet ecologisch maar chorologisch: hun doel was het verwerven van inzicht in het karakter van regio's, zoals dat is gevormd door het binnen een regio gezamenlijk voorkomen en interacteren van fysische, biologische en sociale verschijnselen.

In de volgende paragraaf zie ik af van dit verschil in uitgangspunt, omdat (1) de verschillen tussen de Frans-Nederlandse en de Duits-Amerikaanse richting in de concrete praktijk van het onderzoek minder groot zijn dan de theoretische stellingen suggereren en (2) dit niet van wezenlijk belang is voor mijn oogmerk: te laten zien hoe sterk het denken over regio's wordt bepaald door zowel vakwetenschappelijke leerstellingen als maatschappelijke veranderingsprocessen.

Figuur 1 De traditionele regionaal-geografische studie: de regio opgevat als een verticaal geïntegreerd gesloten systeem.

Regio's: van gesloten naar open systemen

Recentelijk heeft Stolzenburg een proefschrift geschreven over de relatie tussen ruimtelijke planning en sociaal-geografische en sociografische monografieën van gemeenschappen op territoriale grondslag. Hij heeft onder meer 21 monografieën die in de jaren 1925-1940 als dissertatie zijn verdedigd aan de universiteiten van Amsterdam en Utrecht geanalyseerd. Ruwweg een kwart van de pagina's blijkt gewijd te zijn aan de fysische geografie van de bestudeerde regio, een derde aan de bestaansmiddelen, en de rest aan een profiel van de bevolking⁷. Van deze 21 studies heb ik gezien in hoeverre zij ook aandacht besteden aan de situering van de regio in een groter gebied en in hoeverre zij zich rekenschap geven van de invloeden vanuit dit omringende gebied op de regio.

Welnu, de aandacht voor de ruimtelijke situering en beïnvloeding van buitenaf is uiterst beperkt, vaak zelfs nihil. Een enkele keer vindt men een tabel met in- en uitvoergegevens van één of twee producten. Voorts is er soms enige informatie over de verkeersgeografische ligging van het gebied: land- en waterwegen worden dan genoemd, evenals de belangrijkste bus-en/of bootverbindingen. Bij stedelijke monografieën wordt de stad soms ook gezien als marktplaats voor het agrarische omland. Ten slotte is er soms een bescheiden paragraaf of hoofdstuk over één of enkele aspecten van de fysisch-geografische of sociale omgeving van de regio. Men vindt dan een kaart van bijvoorbeeld de herkomstgebieden van migranten of van de geboorteplaatsen van mensen die in de bestudeerde regio wonen maar elders geboren zijn.

De conclusie die zich opdringt is dat regio's als gesloten systemen zijn beschouwd, als zelfstandige intern-geïntegreerde ecologische systemen die in methodisch opzicht los van de buitenwereld konden worden bestudeerd. De enige uitzondering is de dissertatie van Keuning die twintig pagina's wijdt aan de gevolgen van de mondiale economische crisis uit de jaren dertig voor de Groningse veenkoloniën. Ook beziet hij de positie van het veenkoloniale productiesysteem in "het nationale-en wereldproductiesysteem" en pleit hij voor "internationale arbeidsdeling en specialisatie"⁸. Maar nogmaals: hij is de enige van de 21 promovendi die aandacht over heeft voor de relaties tussen het bestudeerde systeem en de systeemomgeving.

In hoeverre Duitse en Amerikaanse geografen regio's beschouwen als gesloten systemen is nagegaan voor een steekproef van 115 regionaal-geografische artikelen uit de jaargangen 1920-1960 van twee Duitse en twee Amerikaanse tijdschriften. Slechts 14 % van de artikelen heeft aanzienlijke interesse voor de omgeving en haar importantie voor de regio. De overige 86 % heeft geen of slechts enige interesse voor de situering en externe beïnvloeding van de regio⁹. Het lijkt er op dat in dit opzicht althans weinig verschillen bestaan met Nederlandse regionale studies.

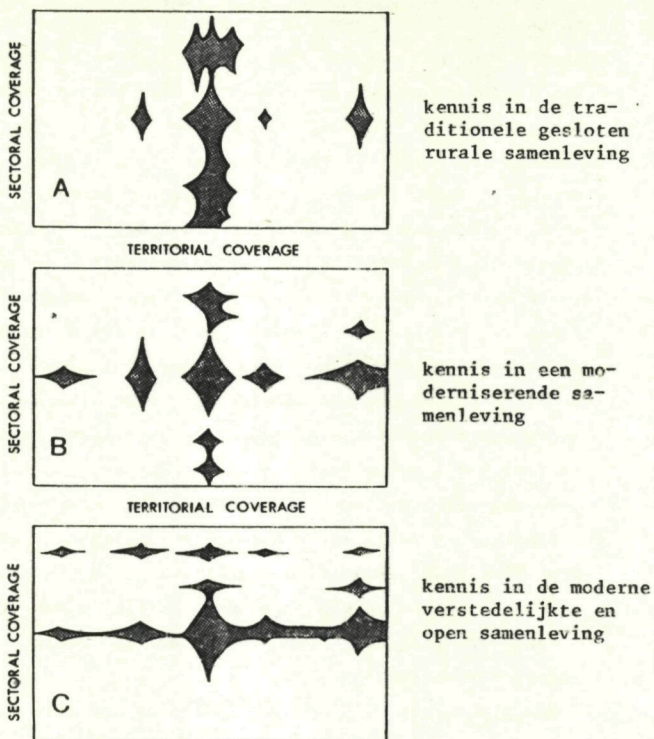
De vraag is natuurlijk hoe het komt dat regio's als geheel of grotendeels gesloten systemen werden opgevat. Ik suggereer twee redenen. Ten eerste een vakwetenschappelijke: geografie werd beschouwd als de wetenschap van de verticale relaties tussen menselijke en natuurlijke verschijnselen binnen een bepaalde regio. Met andere woorden: door de preoccupatie voor mens-milieurelaties werden alleen die menselijke verschijnselen bestudeerd die in een duidelijke relatie stonden met elementen uit het fysisch milieu. Gedacht kan worden aan boerderijtypen, dorps- en verkavelingsvormen, agrarische productie, vereringspatronen, agrarische kalenders enzovoorts. De integratie van dergelijke regio's in grotere ruimtelijke stelsels - via de analyse van horizontale relaties, die afstanden over de aardoppervlakte overbruggen - werd niet of slechts door weinigen gezien als een legitieme geografische vraag.

Als tweede reden moet genoemd worden dat veel van de bestu-

deerde regio's sterk op zichzelf waren betrokken. Er bestond buiten stedelijke gebieden een van plaats tot plaats verschillende "twee-eenheid van samenlevingsvorm en bodemgebruiksvorm"¹⁰. Dit isolement en deze twee-eenheid zijn pas na 1950 met het ontstaan van de moderne, verstedelijkte en geïndustrialiseerde samenleving gaandeweg verdwenen (al was in sommige gebieden de erosie al voor de tweede wereldoorlog begonnen). Voor 1950 waren reistijden lang en reiskosten hoog; de interregionale mobiliteit was navenant gering. Om een indruk te geven: in de jaren dertig waren er in Nederland 10 personenauto's per 1000 inwoners. Het openbaar vervoer was relatief duur. Een geschoolde arbeider moest bijvoorbeeld in 1930 7,6 % van zijn netto-weekloon afstaan om een enkele reis derde klasse Den Helder-Amsterdam te kunnen betalen (ter vergelijking: in 1905 20,5 %, in 1955 3,9 % en in 1980 2,5 %)¹¹. Ook waren de reistijden per openbaar vervoer aanmerkelijk langer dan tegenwoordig. Zowel oorzaak als gevolg van de geringe ruimtelijke mobiliteit waren een sterk lokale kennis en mentaliteit (zie figuur 2)¹², die pas na de tweede wereldoorlog geleidelijk in een proces van schaalvergroting annex functieverlies van lokale en regionale kaders verdwenen.

Sociologen als Van Doorn en Jolles hebben deze ontwikkeling gekarakteriseerd als een proces van ontgeografisering van de samenleving. In de eerdere terminologie: de verticale relaties werden steeds minder, de horizontale relaties steeds meer belangrijk. Als gevolg van deze ontgeografisering werd de raison d'être van de geografische wetenschap door deze sociologen in twijfel getrokken¹³. Maar in feite vielen zij, rond 1960, een vorm van geografiebeoefening aan die in de Engelstalige landen al sterk in het defensief was gedrongen. Daar maakte toendertijd de regionale, op ecologische relaties georiënteerde geografie plaats voor een thematische, op afstandsoverbruggende relaties georiënteerde geografie¹⁴.

Deze disciplinaire ommezwaai vertaalde zich in een verschuiving naar nodale regio's. De afgrenzing en omvang van de verzorgingsgebieden van steden werden vastgesteld met behulp van onder meer consumenten- en forensenstromen, voorbeelden par excellence van afstandsoverbruggende (horizontale) relaties.

Figuur 2 Verandering in kennisprofielen van individuen: van een regionale naar een sectorale (thematische) kennis.

Voorts werden ruimtelijke interacties tussen en binnen steden-systemen verklaard in termen van afstand, grens, richting, centraliteit, areaal etcetera.

Met enige vertraging zijn de Nederlandse geografen hun Amerikaanse en Engelse collega's gevolgd. Nederland wordt niet langer ingedeeld in een mozaïek van gesloten regio's waarin mens-milieurelaties overheersten en de grote steden Fremdkörper waren, maar volgens een centrum (grootstedelijk)-periferie (landelijk) continuüm. Op dit continuüm worden regio's gerangschikt naar hun situering ten opzichte van het economische zwaartepunt van Nederland. Men onderscheidt tegenwoordig centrale, peri-urbane en (semi-)perifere landelijke gebieden, men spreekt van intermediaire en halfwegzones. De regio's buiten de agglomeraties worden primair gezien als open systemen waarvan de interne, met name economische, structuur van buiten-

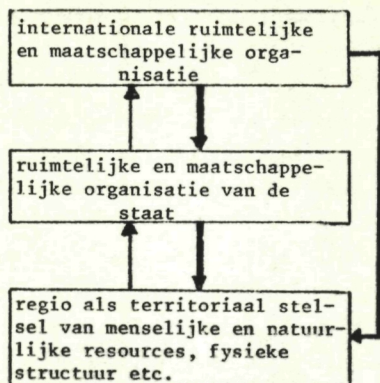
af wordt geconditioneerd. Een willekeurig voorbeeld: de Ronde Venen werden door De Bruijne in zijn dissertatie van 1939 gedefinieerd als een onderdeel van het Hollands-Utrechts weidelandschap, gelegen op veen¹⁵. Tegenwoordig wordt dit gebied omschreven als peri-urbaan, in zijn functie, structuur en ontwikkeling grotendeels afhankelijk van het nabijgelegen Amsterdam en Utrecht.

Regio's zijn niet alleen opgenomen in een nationaal-ruimtelijk systeem, maar ook - en in toenemende mate - in een internationaal economisch systeem. Regio's worden steeds meer gezien in hun positie binnen het dynamische 'world economy system', waarin in navolging van de socioloog I. Wallerstein veelal kernlanden, semiperifere en perifere landen worden onderscheiden. Direct (bijvoorbeeld de neergang van de Twentse textielindustrie) of indirect (via de Randstad) hebben ontwikkelingen in dit mondiale systeem een regionale impact (zie figuur 3).

Territorialiteit versus functionaliteit en ruimtelijke planning

De hedendaagse geografische ruimte is in de loop van de West-europese geschiedenis in grote mate verzelfstandigd van de oorspronkelijke 'natuurruimte'. Ze weerspiegelt haar vormgevende culturele, economische, ideologische en politieke krachten in de samenleving. Zo krijgt de maatschappelijke tegenstelling arbeid-kapitaal haar ruimtelijke pendant in de verhouding periferie-centrum¹⁶. In de vorige paragraaf is deze verzelfstandiging geïllustreerd met de ontwikkeling van regio's en regionale concepties. In deze paragraaf wil ik de lijn door trekken naar het huidige debat van territorialiteit versus functionaliteit, een debat dat vooral in de ruimtelijke planning wordt gevoerd.

In het voorgaande is de verschuiving van territoriale naar functionele verbanden aangegeven. Beide verbanden hebben verschillende belangen en machtsbases, verschillen die leiden tot latente of manifeste conflicten¹⁷. Functionele verbanden worden belichaamd door multinationals, institutionele beleggers en pensioenfondsen, politieke partijen en andere organisaties die niet aan een specifieke regio maar wel aan een specifiek belang (winstmaximalisatie, rendement, pensioenuitkeringen) ver-

Figuur 3 De moderne regionaal-geografische studie: de regio opgevat als een horizontaal geïntegreerd open systeem (met een zekere autonomie?).

bonden zijn. Daar tegenover staan territoriale organisaties als lokale overheden, aan een territorium gebonden minderheden en regionale ontwikkelingsmaatschappijen.

In de afgelopen decennia is de macht verschoven naar functionele organisaties. De onverenigbaarheid van belangen leidt tot conflicten. Een zeer recent en sprekend voorbeeld is de strijd tussen de regering van de Nederlandse Antillen - een territoriale organisatie - en de Shell - een functionele organisatie - over het al of niet sluiten van de olieraffinerij op Curaçao. Er zijn talrijke van deze conflicten te noemen; in Nederland onlangs nog de verplaatsing van de PTT en het weerwerk van Den Haag en Groningen. In het algemeen lijken de territoriale organisaties, zeker wanneer ze de belangen van perifere regio's behartigen, aan het kortste eind te trekken. Multilokationele ondernemingen sluiten bijvoorbeeld filialen in deze regio's indien dit past in de concernstrategie die is ontwikkeld om aan mondiale economische ontwikkelingen en aan de concurrentie het hoofd te kunnen bieden.

In de afgelopen jaren wordt gepoogd de balans weer meer in evenwicht te brengen door de territoriale verbanden te versterken en de macht van functionele organisaties aan banden te leggen. Deels zijn deze pogingen spontaan. Vooral Castells heeft gewezen op de dialectiek van beide antipoden. De ontwikkeling in de richting van functionele dominantie roept zijns

inziens onherroepelijk zijn antithese op: door territoriale bevolkingsgroepen wordt in toenemende gepoogd de eigen identiteit en autonomie te versterken¹⁸. Bij Castells hebben deze pogingen van onderaf nog iets van een natuurwet; anderen als Johnston benadrukken de rol van de vaardige actor (individuen, instellingen) die de structurele ontwikkeling naar functionele dominantie kan beïnvloeden in een voor de regio gunstige zin¹⁹.

Ten dele worden deze pogingen naar een grotere machtsgelijkheid geïnitieerd of ondersteund door een overwegend links geëngageerde ruimtelijke planning die eerder sociale rechtvaardigheid ('equity') dan economische doelmatigheid ('efficiency') in het vaandel heeft staan. Versterking van de territoriale belangen kan bijvoorbeeld, zo suggereren Friedmann en Weaver in Territority and function, door selectieve sluiting van gebieden die nu lijden onder de functionele hegemonie maar zich beter op eigen kracht zouden kunnen ontwikkelen. In hoeverre dit een panacee is, en überhaupt een haalbare kaart, is dubieus. Functionele organisaties zullen zich sterk er tegen verzetten.

Tot besluit

De eerste paragraaf liet zien dat een fysisch-deterministisch denken tot in de eerste decennia van deze eeuw bestond. Dit denken was deels een uitdrukking van politieke en economische belangen - ik citeerde Junghuhn als een negentiende-eeuws vertolker van de gedachte dat volkeren ongelijke posities innamen ten opzichte van de natuur en dat in deze ongelijkheid de legitimiteit lag voor overheersing.

Ruim 130 jaar later is veel veranderd. De gedachte dat althans sommige territoriale menselijke gemeenschappen worden gedetermineerd door hun natuurlijke omgeving is achterhaald door de technische vooruitgang. Steeds sterker heeft de mens zijn stempel gedrukt op de natuur. Daarvoor in de plaats is echter een andere afhankelijkheid gekomen, ten minste voor de voorheen overwegend zelfvoorzienende rurale gebieden (voor van oudsher geïndustrialiseerde regio's of voor regio's met een al lang bestaande agrarische export bestaat deze afhanke-

lijkheid natuurlijk al veel langer). Territoriale gemeenschappen worden in hun wel en wee bepaald door hun positie in het mondiale economisch-ruimtelijk stelsel, waarin functionele belangen de toon aangeven. In veel opzichten lijkt deze afhankelijkheid van de 'world economy' zeker zo sterk als de oorspronkelijke afhankelijkheid van de natuur. De territoriale groep kon de natuurlijke omgeving geleidelijk omvormen, in hoeverre ze de afhankelijkheid van de (inter)nationale context kan verminderen en ten eigen bate kan aanwenden valt nog te bezien.

Noten

1. Voor de afzonderlijke componenten geldt dit miuder. Een wetenschappelijk denken over bijvoorbeeld de natuur en de ruimte op zich ontstond al vanaf 1600 wanneer Kepler en Galilei een onderscheid maken tussen het kwantitatieve en het kwalitatieve. De natuurwetenschappen hebben zich, met veel succes, bezig gehouden met de objectieve, meetbare en in mathematische formulerings vast te leggen aspecten van natuur en ruimte. Vragen naar het 'wezen' der dingen, naar de 'idee' en 'vorm' der verschijnselen werden als metafysisch ter zijde geschoven en aan kunstenaars, filosofen en theologen overgelaten. Opmerkelijk is dat in de geografie deze splitsing in het denken over natuur en ruimte nooit volledig is geweest. Het kwantitatieve en kwalitatieve zijn beide aanwijsbaar in het geografische denken door de eeuwen heen. Zie verder mijn dissertatie, noot 9.
2. Een nog steeds waardevolle bespreking van wat wel en wat niet van waarde is in dit environmentalistische denken is van P.A. Sorokin (1928) Contemporary sociological theories (New York), pp. 99-193.
3. Zie M. Gold (1984) A history of nature. In: D.Massey en J.Allen (eds.), Geography matters ! (Cambridge), pp. 14-16.
4. Zie voor een niet-dogmatische uitwerking van deze stelling met betrekking tot het landschap als een 'historically specific way of seeing the external world': D.E. Cosgrove (1984) Social formation and symbolic landscape (London).
5. De drie genoemde visies blijven, aldus C.J. Glacken in zijn Traces on the Rhodian shore (Berkeley, 1967) in wisselende verhoudingen van boven-, neven- en onderschikking bestaan tot aan het einde van de achttiende eeuw. Zo zijn gedurende de zeventiende en achttiende eeuw geografische feiten gebruikt om de werking van de Goddelijke Voorzienigheid te bewijzen (fysicotheologie).
6. Deze ideeën zijn geformuleerd door P.Vidal de la Blache en in Nederland overgenomen door met name Utrechtse geografen, bijv. door Keuning die het studieobject van de sociale geografie omschreef als de "occuperende groep, welke in het door haar ge-

- kozen woongebied streeft naar instandhouding en vermeerdering, en tot dat doel een productieproces kiest, dat enerzijds is aangepast aan de in het woongebied gelegen mogelijkheden, anderzijds aan het geestelijk niveau van de groep". H.J.Keuning (1942) Differentiatie en integratie. In: Sociaal-Geografische Mededeelingen no.4, p. 192.
7. R.Stolzenburg (1984) Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek bij het uitbreidings- en structuurplan. Een sociografische opgave. (Diss. Universiteit van Amsterdam), p. 104.
 8. H.J.Keuning (1933) De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie (diss. Rijksuniversiteit Utrecht), hoofdst.XII.
 9. Zie voor meer informatie hoofdstuk 7 uit mijn dissertatie Ruimtelijke en temporele begrippen in de sociale geografie (VU, 1985), die in handelseditie verschenen is als Bijdragen tot de sociale geografie en planologie no.11, Geografisch en Planologisch Instituut, Vrije Universiteit, Amsterdam.
 10. Zij bijv. publicaties van J.Veldman: Aanzet tot een theoretisch kader voor een geografie van landelijke gebieden. Papers Nederlanderse Geografendagen 1982, Ruraal-geografisch onderzoek; voorts: Geografie van landelijke gebieden. In: B. de Pater en M.Sint (red., 1982) Rondgang door de sociale geografie (Groningen/Amsterdam).
 11. Zie B.C. de Pater en H.Schmal (1982) Reistijden, reiskosten en forensisme op Amsterdam in de periode 1855-1980. Geografische en Planologische Notities no.15, GPIVU Amsterdam.
 12. Figuur uit: G.Törnqvist (1981) On arenas and systems. In: A. Pred, ed., Space and time in geography. Lund Studies in Geography B 48, pp. 109-120. Un. of Lund, Sweden.
 13. Zie H.D. de Vries Reilingh (1964) Schaalvergroting en territoriaal bindingsprincipe. In: Tijdschrift KNAG 81, pp. 405-415.
 14. Zie eventueel: A.G.J.Dietvorst e.a. (1984) Algemene Sociale Geografie. Ontwikkelingslijnen en Standpunten (Weesp), met name hoofdstuk 10.
 15. F.H. de Bruijne (1939) De ronde Venen (diss. Un. van Utrecht). Overigens lag ook toen al het gebied meer in de stedelijke invloedzone dan uit dit proefschrift blijkt (zie studie noot 11), een negatie die het gevolg is van de disciplinaire oriëntatie op verticale relaties.
 16. Vergelijk H.Isnard (1978) L'espace géographique (Paris).
 17. Zie J.Friedmann & C.Weaver (1979) Territory and function. The evolution of regional planning (London). Waardevol is ook: J.G. Lambooy (1984) Territorium en functie, waarden en belangen. In: A.O.Kouwenhoven e.a. (red.) Geplaatst in de tijd. Geografische en Planologische Bijdragen no. 9. GPIVU, Amsterdam.
 18. M.Castells (1983) Crisis, planning and the quality of life. In: Environment and Planning D, Society and Space 1, pp. 3-21.
 19. R.J.Johnston (1984) The world is our oyster. In: Transactions of the Institute of British Geographers N.S.9, pp. 443-459.

Boekbespreking

G. van Kesteren, Streekplanning in Noord-Holland 1902-1943, afstudeerscriptie Planologisch en Demografisch Instituut te Amsterdam.

Hoewel het om voor de hand liggende redenen ongebruikelijk is om, buiten de instituten waar ze zijn vervaardigd, aandacht aan scripties te geven, moet deze ongeschreven regel worden bevestigd door er op gezette tijden een uitzondering op te maken.

De uitzonderingspositie voor de afstudeerscriptie van Gerard van Kesteren wordt verklaard door het uitgebreide archiefonderzoek naar een betrekkelijk onbetreden terrein van de geschiedenis van de ruimtelijke planning. De bestaande publikaties over streekplanning in het interbellum benadrukken één of meer van de volgende verklaringen voor de opkomst van de streekplanning:

- '-de gevoelde noodzaak te komen tot het aaneensluitend maken van uitbreidingsplannen tussen verschillende gemeenten, m.n. aan de rand van grote steden;
- de pogingen om leiding te geven aan een door economische ontwikkelingen opgeroepen bevolkingsbeweging;
- de reactie op (de bedreiging van) het aantasten van natuurschoon in bepaalde streken;
- de invloed van de uit het buitenland "overgewaaide" tuinstadgedachte' (p. 8).

Van Kesteren betoogt in zijn Inleiding dat de auteurs over de geschiedenis van de Nederlandse streekplanning tot nu toe hun 'focus vooral richtten op de wetgeving en "het streekplan" opgevat als concreet beeld van de meest wenselijk geachte ruimtelijke inrichting van een bepaald gebied. Over de feitelijke ontwikkelingen per provincie van het ruimere

begrip 'streekplanning' is daarentegen nog maar weinig bekend. Met deze scriptie hoop ik bij te dragen tot een nuancing en aanvulling van de bestaande literatuur' (p. 7). Getuige zijn vraagstelling wil Van Kesteren de vier invalshoeken van waaruit het "ontstaan" van de Nederlandse streekplanning wordt verklaard loslaten op een concreet ruimtelijk gebied om de geldigheid ervan te toetsen. Belangrijk daarbij is echter dat hij een uitbreiding aan de term streekplanning geeft om greep te krijgen op de gebeurtenissen in Noord-Holland: 'Het is gebruikelijk de term te koppelen aan het voorbereiden en uitvoeren van streekplannen (binnen het bestaande wettelijke kader). Zo omschreven valt er met de term weinig te beginnen in een scriptie die handelt over een periode en een gebied waarin geen enkel streekplan de eindstreep heeft gehaald; er zou slechts aandacht besteed kunnen worden aan de voorbereidingsfase van de drie streekplannen in spé'. Dit zijn IJmond-Noord (vanaf 1935), het Gooi (1938) en Kennemerland-Zuid (1940). 'Het streekplan vormt in de praktijk slechts één van de besluitvormingskaders. Andere beslissingen komen tot stand in de vorm van sectornota's, provinciale richtlijnen of ad hoc (...). Het zal duidelijk zijn, dat ook deze vormen van besluitvorming binnen het begrip streekplanning kunnen vallen. We kunnen zelfs zo ver gaan om ook de heersende denkbeelden over de meest wenselijk geachte ruimtelijke ontwikkelingen (...) bij het begrip onder te brengen' (p. 20).

Na deze Inleiding wordt in hoofdstuk 2 (p. 25-61) een verklaring gezocht voor de behoefte aan een gewestelijk ruimtelijk beleid in Noord-Holland. Daarin worden de vier opgesomde punten getoetst: de aaneensluiting van uitbreidingsplannen en provinciale goedkeuring, de schoonheid van stad en land, de Tuinstadcommissie en het verband tussen economische ontwikkeling en gewestvorming (n.b.: merkwaardig

genoeg wordt geen enkele economische ontwikkeling behandeld, slechts de effecten ervan). Terloops stuiten we zo op een aantal processen aan de rafelrand van Amsterdam; enkele uitbreidingsplannen worden in hun context geplaatst, zonder overigens in hun ruimtelijke conceptie te worden geanalyseerd en vaak zonder dat we de ontwerpers ervan leren kennen. Ook komen we meer te weten over de dagelijkse werkzaamheden van een aantal leden van de Stedebouwkundige Raad van het NIVS: jhr.ir. C.J.A. Reigersman (HID Provinciale Waterstaat), ir. C. Thomése (Provinciale Waterstaat), D.E. Wentinck (inspecteur van de Volkshuisvesting).

In hoofdstuk 3 (p. 63-87) wordt de instelling en organisatie (1924-1927) van de Vaste Commissie voor uitbreidingsplannen uitvoerig uiteengezet, waarbij m.n. de opvattingen van statenlid dr.ir. Th. van der Waerden, mr. D. Hudig, jhr.ir. C.J.A. Reigersman worden geaccentueerd. 'Samenvattend kunnen we stellen dat het Provinciaal Bestuur met de instelling van de Vaste Commissie de oplossing van twee kwesties beoogde: die van de gewestelijke problematiek (aaneensluiting uitbreidingsplannen en behoud natuurschoon) enerzijds, en die van het bestuurlijke probleem van de tegenstrijdige adviezen over uitbreidingsplannen anderzijds' (p. 77).

De algemene denkbeelden en richtlijnen van de Vaste Commissie worden in hoofdstuk 4 (p. 89-107) behandeld: 'Er werd enerzijds gewerkt aan het opstellen van algemene richtlijnen, zoals de Leidraad en modelbepalingen voor gemeentelijke bouwverordeningen; anderzijds werd gewerkt aan streekkaarten waarop bovengemeentelijke (infrastructuur-) plannen waren aangegeven, ook die noemde men aanvankelijk "richtlijnen" '(p. 89).

De totstandkoming en de inhoud van de Leidraad bij de samenstelling van uitbreidingsplannen (1926, oplage 1000 ex.),

die met name door Hudig en Granpré Molière is geschreven, situeert Van Kesteren aan de hand van vijf kernthema's: concentratie van bebouwing, wegen, bestemming buitengebied, natuurschoon, het bovengemeentelijk belang. Met deze handleiding toetste de Vaste Commissie in principe elk gemeentelijk uitbreidingsplan. 'Het bleek dat in veel plannen een te groot deel van het oppervlak bestemd was voor bebouwing en dat onvoldoende rekening werd gehouden met het behoud van natuurschoon. Andere voorkomende kritiekpunten hadden betrekking op:

- een slechte aansluiting op bestaande wegen, het onvoldoende respecteren van tracés van provinciale en Rijkswegen of op een wegenpatroon dat onvoldoende recht deed aan de bestaande of toekomstige eisen van het verkeer;
- een slechte of ongewenste detaillering van het plan;
- een oneconomische verkaveling;
- een te laag percentage arbeiderswoningen;
- te dichte bebouwing;
- een onjuiste inrichting van de kaart;
- het zich niet houden aan de bebouwingsvoorschriften;
- het onvoldoende rekening houden met een in voorbereiding zijnd streekplan' (p.98).

In het vijfde hoofdstuk, Het streekplanwerk in de praktijk (p. 109-136), wordt o.a. de status van de streekplankaart besproken. Daarover dacht men verschillend binnen de Vaste Commissie. De meest extreme posities werden ingenomen door Hudig, die pleitte voor uitvoerige surveys ter onderbouwing van het kaartbeeld, en Dudok die voorstander was van een meer intuïtieve benadering, d.w.z. het streekplan als kaart met korte toelichting. 'Het concept van bestemmingsplan stond dus centraal. (...). Bleef de planconceptie ongewijzigd, de werkwijze van de commissie om te komen tot een streekplan is in de loop der jaren enige malen aan

verandering onderhevig geweest. Aanvankelijk kwam men niet verder dat het maken van inventarisaties van bovengemeentelijke zaken, onder andere in de vorm van kaarten. Er kwamen kaarten tot stand van Kennemerland-Zuid, het Gooi en IJmond/de Zaanstreek. (...). Deze streekplankaarten werden voortdurend geactualiseerd door de secretaresse. (...). De gemaakte streekplankaarten moesten fungeren als bovenlokaal toetsingskader bij het beoordelen van ingediende uitbreidingsplannen. (...). In het overleg met gemeentebestuurders en Gedeputeerde Staten kreeg de kaart weinig gewicht, vooral daar waar het ging om het behoud van natuurschoon. Gemeend werd dat een streekplankaart die als het ware zou voortvloeien uit een te houden uitvoerige survey dit gewicht wel zou krijgen. De onderhandelingspositie van de Vaste Commissie zou er aanzienlijk mee versterkt worden, zo werd aangenomen'. Op basis van een te verrichten survey werd begonnen aan een streekplan voor IJmond (1931), Zuid-Kennemerland (1938) en het Gooi (1940). 'Hoewel aanvankelijk slechts gedacht werd aan een streekplan als beleidsplan, werkte men na 1933 tevens toe naar de functie van basis voor rechtshandelingen. Dit leidde echter tot grote problemen en vormt de belangrijkste reden dat in de beschouwde periode geen enkel streekplan vastgesteld kon worden' (p. 110). Hier komen we in twijfelachtig vaarwater. Van Kesteren deelt de methodieken in: het streekplan als randvoorwaardenplan, als onderhandelingsbasis en als onderhandelingsresultaat. Bij slechts één daarvan merkt hij op dat deze niet tot een vastgesteld streekplan leidde (vanwege 'grote problemen'), kennelijk zonder te beseffen dat de andere in Noord-Holland toegepaste technieken evenmin tot een vastgesteld streekplan hebben geleid. De verklaring voor het niet vaststellen van streekplannen moet natuurlijk niet in de procedurele sfeer worden gezocht, maar in de maatschappelijke krachtsverhoudingen, technologische en infrastructurele netwerken e.d.

Wanneer Van Kesteren spreekt over 'de praktijk van de streekplanning' dan heeft hij het vooral over organisatorische en procedurele aspecten. Ik vind het merkwaardig dat hij de betekenis van het kaartmateriaal zo sterk benadrukt, terwijl hij verzuimt dit materiaal als bron van informatie te benutten. Ondanks zijn brede definitie van streekplanning is het begrip 'praktijk' zo ingekrompen dat de ruimtelijke en infrastructurele opbouw (en de wijzigingen daarin) van de betreffende streken, die juist in het kaartbeeld zijn terug te vinden, volstrekt uit zijn waarnemingsveld verdwijnen en naar het rijk van de illustraties worden verwezen.

Dit gemis hoeven we Van Kesteren niet aan te rekenen; het is een heersend verschijnsel. Hij heeft in de hem toegemeten tijd een schat aan archiefmateriaal boven tafel gekregen en geïnterpreteerd over de streekplanning in het interbellum.

Koos Bosma

Publikaties

Wouter Rohde, De parlementaire geschiedenis van de nationale ruimtelijke ordening 1945 - 1963, Verkenningen in planologie en demografie nr. 31. 1984 - f. 12,50

Centraal staat de aandacht die de Staten-Generaal en de regering in deze periode besteed hebben aan de nationale ruimtelijke ordening. Het onderzoek baseert zich op de begrotingsbehandelingen en de behandeling van wetsontwerpen uit de jaren 1945 - 1963, dat wil zeggen tot en met de behandeling van de Eerste Nota en de Wet op de Ruimtelijke Ordening.

Oege Boonstra, Het Grondthema in het Britse en Nederlandse Verstedelijkingsbeleid. Verkenningen in planologie en demografie nr. 33. 1984 - f. 12,50

Met behulp van het begrip grondthema - een filosofie achter de beleidsformulering, uitgedrukt in globale doelstellingen en beleidsinhoudelijke concepten - is het verstedelijkingsbeleid in Groot-Brittannië en Nederland geanalyseerd en vergeleken. Het blijkt dat er grote overeenkomsten bestaan tussen het verstedelijkingsbeleid in beide landen, gezien in de termen van het grondthema. Daar staat tegenover dat het Britse grondthema al rond de 2e Wereldoorlog gestalte kreeg, terwijl het Nederlandse later en veel geleidelijker tot stand kwam.

Gerard van Kesteren, Streekplanning in Noord Holland 1902-1943. Verkenningen in planologie en demografie nr. 34. 1984 - f. 12,50

Deze publikaties zijn te bestellen door storting van het juiste bedrag op girorekening 5032416 ten name van Planologisch en Demografisch Instituut Jodenbreestraat 23, 1011 NH AMSTERDAM. Onder vermelding van de gewenste uitgaven.